

HRONICUL CANTEMIRIAN - ÎNTRE TRADUCERE ȘI TEXT ORIGINAL

MONICA VASILEANU

Institutul de Lingvistic „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București

În istoriile literare, ultima lucrare a lui Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* (HVR), este considerat traducerea unei lucrări mai vechi, redactată în limba latină¹. Dacă unii exegeți au considerat că această lucrare, versiunea latină a *Hronicului*, este manuscrisul pierdut în naufragiul din Marea Caspică, cercetările mai noi socotesc că punctul de plecare al *Hronicului* este *Historia Moldo-Vlachica* (HMV)². Vom încerca să clarificăm relația dintre cele două texte (în ce măsură HVR poate fi socotit, fie în parte, o traducere a HMV) în lucrarea de față.

Dimensiunile diferite ale celor două texte fac imposibilă considerarea *Hronicului* o simplă traducere a scrierii latinești întrucât *Historia* are o întindere între trei cincimi și două treimi³ din dimensiunile *Hronicului*. Compararea fragmentelor echivalente poate însă fi relevantă pentru o cercetare a mecanismelor traducerii pe care le putem depista în textul cantemirian, în special ale traducerii terminologice.

Observațiile de mai jos se bazează pe compararea a trei fragmente din cele două scrieri, *Predoslovia* celor două, capitolele 5 și 6 din HMV și corespondentele lor, *Capul VI* din prima carte și *Capul I* din cartea a III-a a *Prolegomenelor*.

1. Limitele traducerii

Cantemir însuși considera HVR o „prefacere” a unei scrieri mai vechi:

„Însă acestea toate, fiind de noi în limba lătească scrise și alcătuite, socotit-am că cu strâmbătate, încă și cu puținătate, de lucrurile noastre, de cîia înainte, mai mult streinii decât ai noștri s’le ține. De care lucru acum de iznoavă ostenin luând, din limba lătească iar și pre cea a noastră româniască le prefacem” (HVR 1076).

Acest extras a fost cut mulți exegeți să considere HVR o traducere⁴. Însă „prefacere” înseamnă, după cum vom vedea, mai mult decât o simplă transpunere dintr-o limbă într-alta. Când vreme HVR conține material nou, care nu este prezent în HMV, ideea că întreg textul reprezintă o traducere trebuie îndepărtată. La nivelul unor unități mai mici de text, însă, este posibil o analiză din perspectiva traductologiei.

¹ Ivașcu (1969: 255).

² Mazilu (2001: 98).

³ Conform aprecierilor lui Dan Slușanschi în *Introducerea* la vol. IX de *Opere* – HMV: 13–14.

⁴ Inclusiv Rosetti, Cazacu, Onu (1971: 377).

Despre sterilitatea distincției dintre traducerea literal și cea literară, opoziție cu o lungă istorie, s-a discutat în contextul analizei operelor cantemiriene¹. Întrucât traducătorul nu operează cu cuvinte scoase din context, ci cu fraze aparținând unui text, care, la rândul lui, este circumscris unei culturi, actul traducerii trebuie regândit ca fiind mult mai complex decât simpla corespondență dintre lexeme:

„sarcina traducătorului nu merge de la cuvânt la frază, la text, la ansamblul cultural, ci invers: impregnându-se cu vastele lecturi ale spiritului unei culturi, traducătorul coboară de la text la frază și la cuvânt. Ultimul act, dacă putem spune așa, ultima decizie privește stabilirea unui glosar situat la nivelul cuvintelor; alegerea glosarului este cea din urmă încercare în care se cristalizează oarecum *in fine* ceea ce ar trebui să fie o imposibilitate de a traduce” (Ricoeur 2005: 115).

Fidelitatea față de textul sursă nu privește, a adăria, corespondența cuvânt-cuvânt și nici măcar sens-sens; fidelitatea se raportează mai degrabă la intenția autorului, la scopul urmărit de acesta:

„Fidelitatea se apreciază în funcție de finalitatea TS și de finalitatea pe care traducătorul o atribuie T (...). În funcție de finalitatea atribuită, se alege strategia și procedeele de traducere pertinente atingerii obiectivului” (Lungu-Badea 2008 s. v. *fidelitate*).

În cazul de față, problema intenției autorului este mult simplificată întrucât TS și TT au același autor. A adăria mesajul care face obiectul traducerii este același. Finalitatea însă este diferită întrucât Cantemir ține cont de citorii celor două versiuni ale operei sale istorice și în funcție de acestea și de competențele lor lingvistice își modelează discursul.

2. Tehnica traducerii

Oferim în continuare un tablou al modificărilor operate de Cantemir în trecerea de la textul latin la cel românesc. Succesiunea lor ține seama de îndepărtarea față de forma lingvistică a ST, chiar dacă, în sensul precizat mai sus, fidelitatea traducerii nu este trdată.

2.1. Procedee obișnuite datorate corespondenței inexacte dintre lexemele limbilor

Lipsa unei corespondențe lexicale exacte între cele două limbi, latină și română, face ca uneori să fie necesară utilizarea unei perifraze pentru a cuprinde sensul unui singur cuvânt. Acest procedeu este frecvent mai ales în cazul verbelor la participiu prezent, lipsit de echivalent românesc:

- (1) a. [sapientes] *Imo genuinam Moysae historiam olim periisse blaterantes,*
- (2) *Ezdras volunt huius excogitatore.* (HMV 128)
b. *în elepii lumii aceia... nici s-au știut a buigui, precum cea chiar și adevărat din ceput a lui Moisei istorie, cu prădzile și pustiirile Ierusalimului și a toată împărăția iudeilor și sferă și rit; iar aceasta pre care astăzi în mână o avem, Iezdra din capul și pomenirea minții sale și o fi izvodit.* (HVR 1066)

În exemplul citat se observă că participiul poate fi echivalat printr-o formă verbală personală și prin sintagme nominale, iar textul românesc este în mod necesar amplificat.

¹ V. U. Bărbulescu (2009).

Echivalența a cuvânt – perifrază se realizează și în sens invers: un cuvânt românesc surprinde singurul sensul unei sintagme latinești:

- (2) a. *Alexander Magnus Macedo felicem praedicabat Achillem.* (HMV 128)
b. *Alexandru Marele Machedon pe Achilevs fericia.* (HVR 1065)

Între modificările cele mai frecvente în traducere se numără și schimbarea configurației cazuale:

- (3) a. *Supremae Mentis imis impernoscibile illud regimen atque moderamen...* (HMV 126)
b. *acea dintru nalturi în toate și preste toate minte, cu a sa ocârmuire și de minte celor de supt lun neatins și neagiuns socoteal ...* (HVR 1063)

Regentele *regimen* și *moderamen*, subiecte în textul latinesc, devin în cel român subordonate prepoziționale ale substantivului *minte*, care în TS se află în genitiv.

Repartizarea informației în enunțuri, cu limite marcate de punctuație, nu este aceeași în cele două texte. În prima frază a prefeței, textul latinesc conține o sintagmă echivalentă destul de exact, însă în alt enunț, în alt context (fraza a doua a *Predosloviei*).

- (4) a. *posteritatis maximo cum stupore* (HMV 126)
b. *cu mare mirarea celor mai pre urmă viitori* (HVR 1063)

2.2. Amplificări cu rol stilistic

De cele mai multe ori, Cantemir simte nevoia să explicitizeze textul latin, varianta românească fiind mai bogată:

- (5) a. *dum historiographos, ut itineris incerti ductores sequimur* (HMV 128)
b. *când istoricilor urmăm, credzind și nedejduindu-ne dreptei și a drumului tiutoare pova e a fi* (HVR 1065)

Astfel se completează sensul lui *ductores* prin două gerunzii. Putem presupune că modificările din textul românesc au la bază motive stilistice. Dacă aliterăm din enunțul latin nu putea fi pus în evidență simetria binară compensează efectul prin emfaz.

Însă procedeul cel mai frecvent de explicitare este acela al traducerii unui cuvânt printr-o sintagmă redundantă, formată din două sinonime (contextuale). Conform observației editorului¹, rolul acestui procedeu este de a insista asupra unei idei:

- (6) a. *barbaras nationes nobilitat* (HMV 126)
b. *pre cele varvare neamuri cinste te și le evghenise te* (HVR 1063)

În (6) b., al doilea verb precizează mai bine sensul primului, care are un semantism mai larg. Sau:

- (7) a. *mutat enim dextra illa Altissimi enim regna de gente in gentem* (HMV 126)

¹ *Introducerea Stelei Toma la HVR – HVR 827.*

b. *c într-adevăr, puternic dreapta Celui Prea puternic cl te te i mut
împărățiile, dintr-un niam într-altul* (HVR 1063)

În (7), sensul verbului latin este cuprins în reuniunea celor două verbe românești, în zona comună de sens a lor.

Asemenea repetiții redundante pot totuși să nu precizeze sensul unui lexem latin și astfel este nevoie de explicații suplimentare:

- (8) a. *imis... impensabile... moderamen* (HVM 126)
b. *de minte celor de supt lun neatins și neagiuns socoteal* (HVR 1063)

Pentru adjectivul din (8) a. nu este suficient cuplul adjectival din (8) b. întrucât nu captează exact și ideea de cunoaștere, de aceea a fost necesară și adugirea *de minte*. Tot astfel, adjectivul *supremus* este tradus printr-o sintagmă expresivă, în care repetiția întregului sensul superlativului, după cum se observă în (3): *Supremae Mentis și aceea dintru nalturi în toate și preste toate minte*.

Uneori autorul simte nevoia să nu se oprească la transpunerea textului latinesc în limba română și adaugă fragmente mai mici sau mai mari, care însă nu aduc informații suplimentare, ci doar întăresc prin procedee stilistice informația deja existentă:

- (9) a. *aliquando turbine ventorum exaltatum* (HVM 126)
b. *alte ori același, mult stropit și lăcat rămându-s, și în prav și pulbere zdrumicându-s, cu vânturile și holburete și cu mare răzși p n la nu ri învârtit și dicându-s, preste alte dealiuri și preste alte v și, în izbeli te și liap d* (HVR 1064)

Adăosurile nu fac decât să completeze alegoria, fără a aduce informații referențiale în plus. Mai mult, verbele acumulate în textul românesc sunt dispuse în climax, figură pentru care autorul renunță la paralelismul sintactic al frazei latine.

În același sens ne întrebăm în ce măsură (10) b. poate fi socotit traducerea fidelă a lui (10) a.:

- (10) a. *[homines] quam mobiles, quam corruptibiles sint* (HVM 126)
b. *cât de putregios lucrul și putregiunii suppus și fie omul, și cât de proaste, slabe și neputincioase și fie lucrurile lui* (HVR 1063)

Nu numai cele două adjective, *mobiles* și *corruptibiles*, sunt traduse printr-o figură etimologică, inexistentă în textul latin, dar reluarea ideii prin propoziția *cât de proaste, slabe și neputincioase și fie lucrurile lui* nu are decât rolul de a insista asupra aceleiași idei, fără a aduce informații noi. Dacă privim traducerea din perspectiva intenției autorului, putem accepta o asemenea transpunere; dacă însă rămânem la ideea că traducerea trebuie să respecte și forma TS, putem deja afirma că în cea mai mare parte HVR este un text original.

Tot în sfera expresivității sporite a textului tradus intră și echivalarea unui termen neutru printr-o figură de stil. De exemplu, banalul *tuitius* este echivalat printr-o litotie.

- (11) a. *sive tuitius loquendo* (HVM 126)
b. *pentru că adevărat a lucrului mai fărâșmărturisesc* (HVR 1065)

2.3. Ospitalitatea limbii- int : elemente de limb popular într-un text tiin ific

În scrierea românească expresivitatea apare mai marcat prin comparație cu textul latin. În exemplul de mai jos se observă creșterea în expresivitate prin adugarea unor expresii cu încercătură afectivă. Dacă în textul latin *mens* nu are niciun atribut, în varianta română se adaugă un plus de dramatism prin inserarea adjectivului *slab*:

- (12) a. *inter fabulas et veras historias mens distinguere conatur* (HVM 128)
b. *slaba a omului socoteal cu tot de-adinsul s pune, pentru ca cea adevrat istorie din basne ca grâul din neghin s aliag* (HVR 1065)

Fraza de mai sus mai conține un element expresiv, comparația *ca grâul din neghin s aliag*. În altă parte a *Historiei* îi găsim corespondența: *ut zyzania a tritico discernatur* (HVM 164). Cantemir apelează, a adăra, la imaginarea universală printr-o expresie a limbajului bisericesc, marcat expresiv, pe care o introduce în textul tiințific.

În aceeași categorie intră și adaptările ale unor expresii cvasi-idiomatice:

- (13) a. *sacras prophanasque salutaverit paginas* (HVM 126)
b. *citiala sfintelor i a profanilor <p gâne ti> scrisori va fi amirosit* (HVR 1063)

Substituția verbului latinesc cu unul de sorginte populară o putem asocia ospitalității limbajului, fiind puțin în expresia celebră a lui Ricoeur¹. Româna, limba- int, primește conținutul ideatic al textului latin, însă îl îmbracă în haine proprii, cuvintele având propriul bagaj cultural și stilistic.

În același sens putem interpreta și sintagmele cu aluzii mitologice:

- (14) a. *mixto Marte* (HVM 132)
b. *după cât va a furtunii jocuri* (HVR 1074).

Dacă editorul Dan Sluanschi îi exprimă îndoiala cu privire la lecțiunea *mixto* (lecțiune incertă), numele zeului războiului se pare că este destul de clar scris. În acest caz, *Mars* devine aproape un substantiv comun, pierzându-și statutul de nume propriu, desemnând pur și simplu o luptă, un conflict armat. Infidelitatea traducerii trădează a adăra (intenționat!) aluzia culturală a originalului.

Balansul între elementul savant și cel popular în HVR se ilustrează și prin evitarea gerunziilor acumulate în textul latin

- (15) a. *loquendo* (HVM 126)
b. *s m rturisesec* (HVR 1063).

Mai mult, în adaptarea la limba populară gerunziul poate fi tradus printr-o sintagmă expresivă:

- (16) a. *ludendo* (HVM 126)
b. *într-un chip oarecarile de joc și batjoc* (HVR 1063)

¹ Ricoeur (2005: 92).

Figura etimologică cu aspectul unui joc de cuvinte subliniază tocmai sensul verbului *ludere*.

3. Urme ale HVR în H MV

Poate pare paradoxal că HVR se prevede totuși în H MV, deși redactarea *Hronicului* este ulterioară. Însă trebuie să înținem cont că limba maternă a lui Cantemir, româna, determină „alunecări de pan”, erori în textul latinesc¹.

În categoria influenței limbii materne pot fi citate puține exemple, dintre care mai frecvente par proastele încadrări în clase flexionare de gen. Astfel, în (17), Cantemir pare a fi avut în minte cuvântul *neam*, un neutru românesc cu care acord posesivul, și nu substantivul feminin *gens*²:

(17) *sui gentis amore* (H MV 134)

Sub semnul întrebării rămâne o altă construcție, unde dativul ia locul genitivului în mod nejustificat. Motivele acestei confuzii sunt multe, ne întrebăm însă dacă omonimia românească dintre genitiv și dativ se poate număra printre ele:

(18) *arma genti eidem* (H MV 136)

4. Traducerea terminologică

HVR a fost conceput și redactat ca un text științific. Cantemir pare conștient într-o măsură mai mare decât ceilalți cronicari moldoveni de statutul de științ pe care îl are istoria și îi formulează în *Predoslovii* – și apoi le reia în corpul textului – principiile aplicate în redactarea lucrării sale istoriografice. Voi cerceta în această secțiune câteva aspecte ale terminologiei specifice istoriografiei, prin compararea celor două texte.

În cele trei capitole comparate am găsit termeni definitori pentru istoriografie, termeni denumind realități politico-administrative și cuvinte din lexicul comun, care capătă însă un sens mai bine definit în știința istoriei.

Pe cei care consemnează evenimentele Cantemir îi denumește, românește, *istorici* (HVR 1070 și *passim*), în latină corespunzându-i mai multe cuvinte: *historiographi* (H MV 128) alternând, pentru variație probabil, cu hiperonimul *scriptores* (H MV 132). Interesant ni se pare că, în fragmentele cercetate, *historicus*, etimonul lui *istoric*, nu apare cu valoare nominală. Compusul de origine grecească *chronographi* (H MV 130) îl presupune ca atare, preferând introducerea neologismului *hronografi* (HVR 1068). Operele acestora pot fi numite cu cuvinte din lexicul comun, precum *volumina* (H MV 130), dar și cu termeni specifici. În acest sens putem cita evoluția semantică a lui *annales* (H MV 132), care desemna în latina clasică un anumit tip de scriere care presupunea înregistrarea evenimentelor în ordine cronologică pe ani³. Cantemir îl traduce prin *hronici* (HVR 1070), generalizând astfel un cuvânt cu sens restrâns pentru a denumi întreaga producție istoriografică.

Pentru termenii care denumesc evenimente sau concepte istorice generale, Cantemir preferă o traducere prin cuvinte ale limbii române acolo unde este posibil: pe *expeditio* (H MV 158) îl echivalează prin *o ținare* (HVR 959), pe *tributum* (H MV 158) prin *dajde* (HVR 960) și pe *donarium* (H MV 158) prin *dar* (HVR 960). Pentru traducerea cuvântului *extirpatio* (H MV

¹ Nicolae (2006: 449).

² Vezi și nota editorului H MV 134.

³ TLL s. v. *annalis*, Du Cange s. v. *annalis*.

158 – *extirpatio Dacorum*) folosește un procedeu de echivalență etimologică atunci când îl echivalează prin *dezrădăcinare* (HVR 959) întrucât primul sens al lui *stirps*, radicalul verbului *extirpare*, este acela de „rădăcină”, iar prefixele sunt și ele echivalente (*ex-* cu *dez-*).

Realitățile specifice perioadei descrise ridică uneori probleme de traducere. Pentru sintagma latină *res publica* (HVM 160), cu sens schimbat de la un secol la altul, Cantemir alege un corespondent care să acopere toate ipostazele desemnate: *lucrurile publice* (HVR 960). Pe conducătorul dacilor îl numește *rex* (HVM 158) – *crăiu* (HVR 959) în traducere – cuvânt cu conotații peiorative în perioada clasică, la care este posibil să se fi gândit, având în vedere partizanatul său în favoarea romanilor.

Cantemir oscilează uneori în alegerea unui termen. Pentru „cetate de scaun” folosește când o traducere aproape mot-à-mot, *sedes sine urbs* (HVM 160), când una mai degrabă explicativ – *primăria urbs* (HVM 162). În acest caz credem că autorul a parcurs acel drum invers dinspre român spre latin, căutând echivalentul latinesc pentru o expresie românească pe care dorea să o aplice unor realități mai vechi.

Adaptarea la limba-țintă presupune și selectarea unor termeni specifici realităților românești ale epocii. Spre exemplu, pentru *dux* (HVM 164) cu sensul de „conducător militar” îl preferăm pe *hatman* (HVR 993). Și toponimele pot fi adaptate timpului cititorilor: pentru *Constantinopolis* (HVM 130) folosește *arigrad* (HVR 1069), reflectând schimbările istorice. Din aceeași categorie face parte și renunțarea la aluziile mitologice (deja convenționalizate) din expresii precum *martialis spiritus* (HVM 158), unde adjectivul este derivat de la *Mars*, tradus prin *în lucrurile o țene îți prea vârtos* (HVR 959).

5. Concluzii

Relația dintre cele două texte este mai complicată decât etichetarea istoriilor literare. HVR poate fi considerat o traducere a HVM numai parțial, capitolele întregi fiind în întregime noi, și numai dacă acceptăm o definiție a traducerii în funcție de intenția autorului și nu drept corespondență între unități lexicale aparținând unor limbi diferite. Pe de altă parte, HVR este un text original nu doar în capitolele fără echivalent latin, întrucât limba română remodelează și segmentează diferit informația. Cazul Cantemir pune în discuție concepte-cheie ale traductologiei, precum *traducere* și *fidelitate*, cerând redefinirea acestora.

SURSE

HVR = Cantemir, Dimitrie, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, în *Opere*, vol. I, texte, cronologie, glosar, referințe critice și introducere de Stela Toma, București, Editura Academiei Române, Univers Enciclopedic, 2003.

HVM = Cantemir, Dimitrie, *Historia Moldo-Vlachica* în *Opere*, vol. IX, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus et Historia Moldo-Vlachica*, ediție critică, traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanșchi, București, Editura Academiei, 1983.

BIBLIOGRAFIE

Du Cange, Charles Du Fresne, 1883-1887, *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, Niort, Le Favre.

Halichias, Ana-Cristina (ed.), 2006, *Antic și modern. În onoare lui Lucia Wald*, București, Humanitas.

Ivașcu, George, 1969, *Istoria literaturii române*, București, Editura științifică.

Lungu Bădea, Georgiana, 2008, *Mic dicționar de termeni utilizați în teoria, practica și didactica traducerii*, Timișoara, Editura Universității de Vest.

Mazilu, Dan-Horia, 2001, *Dimitrie Cantemir, un prinț al literelor*, București, Elion.

Ricoeur, Paul, 2005, *Despre traducere*, traducere și studiu introductiv de Magda Jeanrenaud, Iași, Polirom.

- Rosetti, Alexandru, Boris Cazacu, Liviu Onu, 1971, *Istoria limbii române literare*, ediția a doua, vol. I, *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, București, Minerva.
- Nicolae, Florentina, 2006, „Câteva considerații privind influența limbii române asupra latinei lui Dimitrie Cantemir”, în Halichias (ed.) 2006: 449–454.
- Trnăceanu, Claudia, 2008, *Limba latină în opera lui Dimitrie Cantemir. Vita Constantini Cantemyrii: studiu lingvistic și literar*, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza.
- Thesaurus linguae Latinae*, vol. II, Lipsiae, B. G. Teubneri, 1901–1904.
- Urbulescu, Oana, 2009, *O poezie desuetă și un concept problematic în teoria traducerii*, în Zafiu, Stoica, Constantinescu (eds.) 2009: 767–778.
- Zafiu, Rodica, Gabriela Stoica, Mihaela N. Constantinescu (eds.), 2009, *Limba română : teme actuale. Actele celui de-al 8-lea Colocviu al Catedrei de Limba română , 5-6 decembrie 2008*, București, Editura Universității din București.

Cantemir's Chronicle – between translation and original text

The present article analyzes the relation between D. Cantemir's last work, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, and its Latin draft, *Historia Moldo-Vlachica*. The inquiry into the translation strategies used by D. Cantemir show us the fine border between translation and original text and requires a deeper understanding of some key-concepts in traductology such as translation and fidelity.